
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

Πολλές φορές, η με δεκαετίες καθυστέρηση της υιοθέτησης ορισμένων εννοιών της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας καταλαμβάνει εξάπινης την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα και αποκαλύπτει κενά στην έρευνα πολύ περισσότερα απ' όσα κλήθηκε αρχικά να καλύψει. Αυτό πλέον είναι γνωστό. Οι προσπάθειες, πάντως, διεύρυνσης των ερευνητικών και θεωρητικών πεδίων δεν μπορεί παρά να συνεχίζονται, όσο κι αν τα καινούργια για μας θέματα δεν είναι όντως και τόσο νέα. Πέρα, όμως, από τον ετεροχρονισμό αυτό, αναπόφευκτο άλλωστε, με την εισαγωγή και υιοθέτηση νέων ή νεοφανών εννοιών εξυπακούεται και ένα άλλο σοβαρότερο πρόβλημα που άπτεται της ίδιας της επιστημολογικής τους υπόστασης: πρόκειται για τη διαφορική ιστορική και νοηματική διάσταση των εννοιών αυτών.

Όλες οι μείζονες έννοιες της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας είναι επίμαχες και πολυπρισματικές και ενδοσυσχετισμένες με την κοινωνική συνβίωση και τις συλλογικές εμπειρίες (Connolly, 1983). Δεν υπακούουν μόνο σε θεωρητικά κριτήρια αλλά και στη διεργασία μιας «διπλής ερμηνευτικής»: στο ότι δηλαδή αποτελούν ερμηνεύσεις ενός ήδη βιωμένου και εξαρχής ερμηνευμένου κόσμου, στο ότι διαμεσολαβούν την ιστορική εμπειρία και το υποκειμενικό νόημα μιας ορισμένης εποχής ή και συγκυρίας. Οι έννοιες δεν υπάρχουν αφ' εαυτών και διαμέσου μόνο της θεωρίας, αλλά εντός της κανονιστικής διαδικασίας της «κοινωνικής συγκρότησης της πραγματικότητας» (Berger-Luckman, 1967). Αν οι εν λόγω έννοιες προκύπτουν από αυτή τη διπλή ερμηνευτική, όταν εισάγονται και υιοθετούνται δευτερογενώς σε επιστημονικές κοινότητες που χρονικά, πολιτισμικά και διανοητικά είναι αποκομμένες σημαντικά από τα κέντρα και τις πηγές της θεωρητικής παραγωγής, τα αποτελέσματα της οποίας έρχονται εκ των υστέρων, να αξιοποιηθούν, είναι φυσικό οι διαμεσολαβήσεις να πολλαπλασιάζονται. Οι ιστορικές συλλογικές εμπειρίες που εξαρχής εκφράζουν πρέπει να διαστέλλονται από τις σημάνσεις που προσαποκτούν στο νέο τους περιβάλλον. Αλλιώς η έρευνα υποπίπτει σε αναχρονικές προβολές και λανθασμένα πρωθυστερα εξηγητικά σχήμα-

* Ο Νίκος Δεμερτζής είναι λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

τα. Πρέπει δηλαδή να τηρείται η διαφορικότητα στην ερμηνεία του εκάστοτε αντικειμένου και η αίσθηση της ιστορικότητας των εννοιολογικών εργαλείων που μετερχόμαστε για να το προσεγγίσουμε.

Η επιστημολογική αυτή διάσταση των αναλυτικών κατηγοριών, που έβλεπε και μεθοδολογικές παρασυνέπειες, ενέχεται άλλοτε ως άλυτο πρόβλημα και άλλοτε ως διερευνητικός κανόνας σε όλες σχεδόν τις μελέτες της ελληνικής κοινωνίας τουλάχιστον των τελευταίων δέκα χρόνων, και όχι μόνο. Έχει δε βαρύνουσα σημασία για τη συγκριτική πολιτική και κοινωνική ανάλυση, μια ιδιαίτερη μεθοδολογική προσέγγιση που συνδυάζει το γενικό με το ειδικό, το κοινό με το διαφορετικό, και η οποία στην περίπτωση της Ελλάδας καλείται να λειτουργήσει σ' ένα πολύπλοκο και ιδιόμορφο ιστορικό πεδίο: την ελληνική νεωτερικότητα, τον τρόπο δηλαδή που η ελληνική κοινωνία αναδύθηκε σε έθνος-κράτος και αρθρώθηκε στη διεθνή αγορά κεφαλαίων και εργασίας. Αν οι χωρο-χρονικές εμβολές (Giddens, 1981:23-4, 82, 168-9, 1979:298 κ.ε.), ο χρόνος της παράδοσης κι η βιωμένη διασταλτικά χρονικότητα του εκσυγχρονισμού, η αμφί-βολη νεοελληνική ταυτότητα, οι διχαστικές φαντασιακές και αξιακές αναφορές στο Εδώ και το Τώρα και το Αλλοτε, είναι τα ιστορικά προκύπτοντα της συλλογικής εμπειρίας της εξάρτησης, οι έννοιες που επιστρατεύονται στη συγκριτική πολιτική ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης δόκιμο είναι να έχουν εξαρχής διασφαλίσει την επιστημολογική και θεωρητική τους εξάρτηση. Και με την εξάρτηση αυτή εξυπακούεται: α) επίγνωση του μέτρου της ιδιαιτερότητας της νεοελληνικής συλλογικής εμπειρίας, β) εντατικότητα και εκτατικότητα των αναλυτικών κατηγοριών, γ) πρόταξη και διαφάνεια των κανονιστικών εξωθεωρητικών κριτηρίων επιλογής της τάδε ή της δείνα θεωρητικής προσέγγισης, δ) σαφής οροθέτηση των θεωρητικών επιλογών, προτάσεων και υποθέσεων.

Ακόμα και όταν γίνεται συνειδητή προσπάθεια να τηρηθούν στις σύγχρονες αναλύσεις της ελληνικής κοινωνίας, αυτά τα τέσσερα κριτήρια δεν εφαρμόζονται πάντοτε. Και ο κυριότερος λόγος είναι ότι, παρά τις αξιολογότερες κατά καιρούς συμβολές, λείπουν οι συστηματικές και αλληλοσυμπληρούμενες έρευνες και μελέτες που θα επέβαλλαν την προγραμματική ανάγκη υιοθέτησης ενός μίνιμουμ τουλάχιστον διακριτών εξηγητικών εργαλείων και κατάλληλων αναλυτικών κατηγοριών για τη διεπιστημονική επικοινωνία ανάμεσα στους Έλληνες κοινωνικούς και πολιτικούς μελετητές. Όσο κι αν οι βασικές έννοιες των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών είναι πολυνοηματικές, επίμαχες και από τη φύση τους εσωγενώς αμφισβητούμενες, πέραν αυτής της ούτως ή άλλως δεδομένης επιστημολογικής δυσκολίας,¹ η ελληνική επιστημονική κοινότητα χρεώνεται και με ορισμένες άλλες μεθοδολογικές και μεθοδικές φύσεως δυσπραγίες: την περίπου ερήμην αλλήλων ενασχόληση των με-

---

1. Που ουσιαστικά δεν είναι δυνατό να ξεπεραστεί αλλά μας υπενθυμίζει μονίμως την εγγενή κανονιστική σχέση της κοινωνικής και πολιτικής σκέψης με την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα, σχέση που εγκυκαλεί τη διαφάνεια των κριτηρίων και των προκατανοήσεών μας.

λητητών με τα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας, την αποσπασματικότητα των, πολιτογραφημένων έξωθεν, ρευμάτων και σχολών των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, και την αδυναμία μεταγλώττισης των αναλυτικών κατηγοριών της μιας θεωρητικής προσέγγισης σε όρους της άλλης.

Με δεδομένα τα κενά αυτά, η «πολιτική κουλτούρα» ουδέποτε αποτέλεσε στη χώρα μας αντικείμενο συστηματικής μελέτης είτε σε ερευνητικό είτε σε θεωρητικό αλλ' είτε και σε διδακτικό επίπεδο. Πέρα από ορισμένες σκόρπιες μνημονεύσεις, εντός μιας δεκαετίας οι αξιολογότερες εγχώριες συμβολές στην προβληματική της πολιτικής κουλτούρας υπήρξαν εκείνες του Βεντούρη (1977) και της Μαλούτα (1987). Κατά τα άλλα, οι όποιες εν παρόδω αναφορές γίνονται, άλλοτε περιορίζονται στην ελληνική απόδοση της αρχικής έννοιας και άλλοτε παραπέμπουν σε μια ηθολογική και υφολογική αντίληψη της πολιτικής κουλτούρας. Κάθε συζήτηση, όμως, για την πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα σήμα δίνει πρέπει απλώς να λάβει υπόψη τις αναλύσεις του Almond και των συνεργατών του και τις τροποποιήσεις που υπέστη η έννοια αυτή κατά τη δεκαετία του '70 από μερικούς μελετητές των «Communist Studies» (Brown, 1984), αλλά και το γεγονός ότι από τις αρχές του '80 η έννοια επανεισήλθε στη δυτική ακαδημαϊκή κοινότητα για την ανάλυση των δυτικών πολιτικών συστημάτων κάτω από πολύ διαφορετικές πλέον θεωρητικές προδιαγραφές και νοηματικά προαπαιτούμενα. Εμφανίζεται και πάλι τώρα που η παρσονική κοινωνιολογία και η θεωρία των συστημάτων, λόγω της ριζοσπαστικής κριτικής που τους ασκήθηκε εν τω μεταξύ (Gouldner, 1970, Bernstein, 1976), έχουν πάψει να είναι τα αδιαμφισβήτητα παραδείγματα των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών. Κάτι που δεν έχει συνειδητοποιηθεί επαρκώς στην Ελλάδα είναι ότι δεν μπορούμε να μιλάμε με ασφάλεια για την «πολιτική κουλτούρα» αν πριν δεν έχουμε προσδιορίσει το περιεχόμενο της έννοιας της «κουλτούρας». Αν για τον Almond (1963) η πολιτική κουλτούρα ορίστηκε σε συνάρτηση με την ψυχοπολιτισμική προσέγγιση της κουλτούρας, και αν για τους μελετητές εκείνους των «Communist Studies» που διετύπωσαν κριτική στην αρχική θεωρία, η πολιτική κουλτούρα δεσμεύεται από τη διευρυμένη ανθρωπολογική αντίληψη της κουλτούρας, για τη νεότερη σύλληψη της πολιτικής κουλτούρας έχουν ληφθεί σοβαρά υπόψη οι σύγχρονες πολιτισμικές έρευνες (Berger, Williams, Bauman, κλπ.) που αποσπούν τη διευρυμένη ενόηση της κουλτούρας από την ανθρωπολογία και τη μεταφέρουν ως έννοια-κλειδί στην κοινωνική και πολιτική θεωρία. Και είναι ακριβώς αυτές οι πολιτισμικές έρευνες που αγνοούνται σχεδόν παντελώς από την ελληνική συζήτηση περί πολιτικής κουλτούρας, με αποτέλεσμα τον μόνιμο αναχρονισμό της ως προς τις πιθανές εναλλακτικές θεωρητικές της κατευθύνσεις.

Η θεωρία του Almond έχει κατά καιρούς χρεωθεί τουλάχιστον με δυτικισμό, ατομικισμό και συστημισμό. Η κριτική αυτή οδήγησε ορισμένους μελετητές σε αναοροθετήσεις της πολιτικής κουλτούρας, η κυριότερη από τις οποίες είναι η ταυτόχρονη θεώρηση πολιτικής δομής και πολιτικού συστήματος στο ίδιο εννοιολογικό επίπεδο. Η πολιτική κουλτούρα τώρα εμπεριέχει τόσο την πολιτική συμπεριφορά όσο και τους

«ψυχολογικούς προσανατολισμούς σε πολιτικά αντικείμενα». Αν και η επιλογή αυτή προωθεί κατά πολύ την αρχική προσέγγιση, πάσχει από ορισμένα εγγενή ελαττώματα: ενώ δίνεται έμφαση στην ενότιτα πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών, αδυνατούν να ερμηνεύσουν τη «συμπεριφορά» κατά τρόπο διαφορετικό από τις συνηθισμένες εμπειρικές μετρητικές τεχνικές, γεγονός που τους υποχρεώνει να επιστρέφουν αναγωγικά στις στάσεις, αφήνοντας τελικά ανερμήνευτη τη συμπεριφορά. Αυτό οφείλεται στο ότι δεν έχουν μια αμιγή μεταπαρσονική θεωρία της συμπεριφοράς. Το να ορίζει κανείς την πολιτική κουλτούρα ως το σύνολο των πολιτικών στάσεων και συμπεριφορών και κατόπιν να τη μελετά σε και με όρους στάσεων δεν είναι παρά υπαναχώρηση στις βασικές του υποθέσεις.

Η αδυναμία αυτή δεν οφείλεται απλώς στην ανεπάρκεια των ερμηνευτικών τους σχημάτων να κατανοήσουν τη συμπεριφορά των υποκειμένων, αλλά σε κάτι ουσιαστικότερο: στο ότι επιμένουν ακριβώς να μιλούν για «συμπεριφορά». Και ναι μεν έχουν υποστεί τη σημαία των συμπεριφοριστικών υπερβολών, πλην όμως οι θεωρητικές τους καταβολές, η εξαρχής θητεία τους στις απόψεις των Almond και Verba, φέρουν τα στίγματα των παραδείγματος των πατρώνων της αρχικής θεωρίας της πολιτικής κουλτούρας. Δεν είναι δηλαδή τυχαίο που κάνουν μονίμως χρήση του όρου «συμπεριφορά» (behaviour) αντί π.χ. των όρων «δράση», «πρακτική», «δραστηριότητα», «πράξη» κ.ο.κ. Και δεν είναι τυχαίο διότι τα συμπεριφορικά κατάλοιπα της μητρικής θεωρίας εμμένουσαν να επηρεάζουν τις θυγατρικές νέες θεωρήσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, εκλαμβάνεται ως περίπου αυτονόητο το τι συνιστά «πολιτική συμπεριφορά», αφήνοντας έτσι κενό και ανεξερεύνητο το μεγαλύτερο πραγματικό μέρος του αντικειμένου τους. Το γεγονός ακριβώς ότι χρησιμοποιούν και επιλέγουν τον όρο «συμπεριφορά» με συμπεριφορικό πνεύμα —όχι δηλαδή ως πραγματική ή δυνατή δημιουργική δραστηριότητα αλλά ως υποκειμενική ανταπόκριση στις αναγκαιότητες των δομών— εξηγεί και το γιατί τελικά ενώ ξεκινούν απ' το συνδυασμό «στάσεων» και «συμπεριφοράς», καταλήγουν να μιλούν για στάσεις. Οι στάσεις υφίστανται ως ψευδώνυμο της «συμπεριφοράς», κι αυτή με τη σειρά της ως πιστός δείκτης των στάσεων. Οι μελετητές της κατηγορίας αυτής δεν μπορούν να ξεφύγουν απ' την ψυχολογική-συμπεριφορική εννόηση της «συμπεριφοράς» και να φανταστούν μιαν άλλη σύλληψη: να δουν δηλαδή τη «συμπεριφορά» με όρους δράσης, δραστηριότητας, πρακτικής παρέμβασης, διαμεσολάβησης, ρήξης και δόμησης και όχι ως απλή μεταβλητή ή τιμή της οποίας εξάγεται αποκλειστικά από δειγματοληπτικές μετρήσεις. Το ότι πολλοί απ' αυτούς δεν διαχωρίζουν το πολιτικό σύστημα απ' την πολιτική κουλτούρα δεν σημαίνει ότι διαθέτουν και μια δυναμική θεωρία της πολιτικής δράσης. Απλώς παραθέτουν το μεν στη δε. Οι συμπεριφορικές δεσμεύσεις τους εξηγούν το γιατί αγνοούν συστηματικά τις θέσεις του Bauman (1973) για την ειδολογική θεώρηση της κουλτούρας ως πράξης, του Williams (1975, 1975α, 1977, 1980) για την κουλτούρα ως πρακτικό τρόπο ζωής κ.ο.κ. Διότι σε αντίθετη περίπτωση θα υποχρεώνονταν να μιλήσουν για «πολιτική δράση» ή «πολιτική πράξη» μάλλον, παρά για πολιτική «συμπεριφορά» και μόνον.

Είναι όμως δυνατό να σκεφτούμε τη δράση και την πρακτική των ατόμων δίχως το εμπρόθετο νόημά τους; Σε μια τέτοια περίπτωση μόνο κατ'έπιφαση θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για «δράση», ενώ ουσιαστικά θα πρόκειται για ψυχο-νευρωτικές εκδηλώσεις κλινικού χαρακτήρα. Αρκετές φορές οι δομολειτουργιστές προβαίνουν σε μια «αναλυτική» διάκριση ανάμεσα σε δράση και σκέψη, στην πρακτική δραστηριότητα και τις αξίες και το νόημα από τα οποία εμφορείται. Υποστηρίζουν μάλιστα ότι η «αναλυτική» αυτή διάκριση αποδίδει καλύτερα κοινωνιολογικά αποτελέσματα. Μα αν προβεί κανείς σε μια τέτοια διάκριση και αναλύσει ξεχωριστά τη δράση —και μάλιστα υπό τη μορφή μετρήσιμων στάσεων— και ξεχωριστά το νόημα, με απώτερο —και ωστόσο ποτέ εκπληρωμένο— σκοπό να καταλάβει σε βάθος τις σχέσεις τους και την ενότητά τους, θα πρόκειται όντως για ανθρώπινη δράση εκείνο που κατά μερικευμένο τρόπο θα εξετάζει ή μήπως για μια αποστειρωμένη από το χρόνο του νόηματος κίνηση μέσα στο χώρο; Τι άλλο μένει απ' την ολική ανθρώπινη ενέργεια που διοχετεύεται στον κόσμο με τη δράση, αν την αποχωρίσουμε απ' το νόημα και τις αξίες που σαρκώνει, εκτός από βιοχημικές και μηχανικές πρακτικοειδείς συσπάσεις; Τι μας ενδιαφέρει περισσότερο, να εγκύψουμε στην εμπειρία του συλλογικού και ατομικού μας βίου, όντας εκ των προτέρων μέτοχοι και κοινωνοί, ή να αναπαραγάγουμε την κοινωνική ζωή σε συνθήκες εργαστηρίου; Αλλά και τι θα έμενε απ' τις αποχωρισμένες, έστω και αναλυτικά, απ' τη δράση αξίες και στάσεις; Θα επρόκειτο πράγματι για ζώσες αξίες ή μήπως για την παράθεση τεχνητών τεκμηρίων;

Εάν λοιπόν θέλει κανείς να διαμορφώσει μια καλύτερη έννοια της πολιτικής κουλτούρας δεν μπορεί παρά να υιοθετήσει μια μετα-παρσονική θεωρητική προσέγγιση και να εμπλουτίσει τα μεθοδολογικά του εργαλεία. Το έναυσμα για την εναλλακτική θεώρηση έχει δοθεί. Δεν είναι μόνον οι μελετητές που, παρ' όλες τις αντιφάσεις τους, αποφάσισαν να συνδυάσουν πολιτικές στάσεις και πολιτική συμπεριφορά, αλλά και εκείνοι (βλ. π.χ. Gransow-Offe, 1982) που πιο πρόσφατα, στηριζόμενοι στις θέσεις του Williams κυρίως, έχουν κάνει ορισμένες νύξεις για μια νέα σύλληψη της πολιτικής κουλτούρας. Μια νέα σύλληψη, τόσο από θεωρητική όσο και από κανονιστική άποψη, η οποία μεσολαβεί δύναμει τώρα πλέον μια διαφορετική συλλογική πολιτική εμπειρία των υποκειμένων απ' ό,τι εκείνη του Almond: την εμπειρία των νέων κοινωνικών κινήματων και τη μεταστροφή των όρων και των ορίων της δημόσιας σφαίρας και της πολιτικής στις χώρες της Δύσης.

Εδώ βεβαίως δεν μπορεί να εκτεθεί συστηματικά μια εναλλακτική θεωρία της πολιτικής κουλτούρας, κάτι εξάλλου που αλλού έχω προσπαθήσει να κάνω (Δεμερτζής, 1985, 1989). Αρκούμαι, λοιπόν, σε ορισμένες επιγραμματικές επισημάνσεις: μια εναλλακτική θεωρία της πολιτικής κουλτούρας πρέπει: α) να θέτει στο κέντρο των αναλύσεών της την εμπειρία και τη δράση των πολιτικών υποκειμένων, κάτι που μεθοδολογικά βέβαια δεν περιορίζεται στη μέτρηση στάσεων αλλά υποβάλλει την ανάγκη της ερμηνείας μέσα στο πλαίσιο μιας ευρύτερης ανοιχτής διαλεκτικής και φαινομενολογικής μεθόδου, β) να στοχαστεί πάνω στις ίδιες τις επιστημολογικές της προϋποθέσεις και να αποποιηθεί τον πειρασμό

του αντικειμενισμού, γ) ως ερμηνευτική-κριτική θεωρία, να μην περιχαρακώνεται στο πλαίσιο του δεδομένου αλλά να προσανατολίζεται μόνιμως στο δυναμικό, δ) να επανέλθει κατ' ουσίαν στην αριστοτελική σύλληψη της πολιτικής ως πραξολογικού προτάγματος, και ε) να μην απορρίψει συλλήβδην την τυπολογία του Almond αλλά να την εντάξει σ' ένα ευρύτερο και πιο ευέλικτο πλαίσιο κατηγοριοποιήσεων πολιτικής κουλτούρας και υποκουλτούρας. Με βάση τις πέντε αυτές τουλάχιστον παραμέτρους θα μπορούσαμε να ορίσουμε την πολιτική κουλτούρα ως το αντιφατικό σύνολο των σχημάτων πρόσληψης, γνώσης και πρακτικής που σε και για κάθε κοινωνία θεσμίζουν και αναπραγματώνουν το πολιτικό.

Πριν προχωρήσω στην πρόταξη μιας άλλης και ταυτόχρονα συμπληρωματικής τυπολογίας της πολιτικής κουλτούρας, θα ήταν ίσως χρήσιμο να παρατεθούν συνοπτικά οι κυριότερες διαφορές της εναλλακτικής σύλληψης από την αρχική θεωρία των Almond και Verba. Στις στήλες του Πίνακα που ακολουθεί σημειώνονται κατά σειρά: 1) τα σημεία αναφοράς, 2) η εκδοχή τους σύμφωνα με την άποψη των αρχών του '60, και 3) η σύγχρονη εναλλακτική εκδοχή τους.

Στη βάση τώρα της θεωρίας του Gramsci για την ηγεμονία και ορισμένων αναλύσεων του Williams, θα προβώ σε μια διαφορετική τυπολογία της πολιτικής κουλτούρας, που ωστόσο μπορεί να περιλάβει και εκείνη των Almond και Verba. Η προβληματική της γκραμσκιανής σύλληψης της ηγεμονίας είναι γνωστή και δεν χρειάζεται να σταθεί εδώ κανείς ιδιαίτερα. Θα επιμείνω όμως σε δύο αναλυτικές κατηγορίες του Williams — την «υπολειμματική» (residual) και την «αναδυόμενη» (emergent) κουλτούρα—, το έργο του οποίου είναι ελάχιστα γνωστό στην Ελλάδα και ο οποίος έχει επηρεαστεί άμεσα από το έργο του Gramsci. Κατά τον Williams, λοιπόν (1980:40-2), «υπολειμματική» κουλτούρα είναι ένα σύνολο πρακτικών και εμπειριών το οποίο εκκινεί από παρωχημένα παραδοσιακά σχήματα και βιώματα. Το είδος αυτό της κουλτούρας είναι ο θύλακας του παρελθόντος στον ενεστώτα χρόνο της εκάστοτε ζωντανής πολιτισμικής ολότητας. Αντίθετα, η «αναδυόμενη» κουλτούρα συνίσταται από νέες σημασίες, πρακτικές και νοήματα που λίγο ως πολύ έρχονται σε ρήξη με τα παραδοσιακά σχήματα οργάνωσης του πολιτικού και κοινωνικού βίου. Είναι η κουλτούρα του παρόντος και του δημιουργικού πράττειν. Μέσα στη διαδικασία ηγεμόνευσης ανακλύπουν μόνιμως, έστω και αδιόρατα, νέες επινοήσεις, προκύπτουν ρήγματα και τομές και δρομολογούνται καινούργιες δυναμικές και προοπτικές. Στο βαθμό, τώρα, που τόσο η «υπολειμματική» όσο και η «αναδυόμενη» κουλτούρα ενσωματώνονται στην κυρίαρχη ηγεμονική εθνική κουλτούρα, ο Williams μιλά αντιθετικά για «υπολειμματικό-ενσωματωμένο», «υπολειμματικό-μη ενσωματωμένο» και για «αναδυόμενο-ενσωματωμένο» και «αναδυόμενο-μη ενσωματωμένο» είδος κουλτούρας.

Σ' ένα πρώτο οριζόντιο επίπεδο, λοιπόν, θα μπορούσαμε να κάνουμε μια κεντρική διάκριση ανάμεσα σε ηγεμονικούς και αντι-ηγεμονικούς τύπους πολιτικής κουλτούρας. Τόσο η μια όσο και η άλλη κατηγορία θα μπορούσε, σύμφωνα με την ανάλυση του Williams, να υποδιαιρεθούν σε τέσσερις αντίστοιχους τύπους πολιτικής κουλτούρας: 1) υπολειμματική ενσωματωμένη ηγεμονική πολιτική κουλτούρα, 2) υπολειμματική

<i>Σημεία αναφοράς</i>	<i>Θεωρία της πολιτικής κουλτούρας των αρχών του '60</i>	<i>Εναλλακτική θεωρία της πολιτικής κουλτούρας</i>
Θεωρητικό παράδειγμα	Κύρια τάση της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας	Μετα-παρσονική κοινωνική και πολιτική θεωρία
Οπισθενεργείς υποθέσεις	Δυτικισμός, αποφασιακή θεωρία της δημοκρατίας, τεχνική αντίληψη της πολιτικής	Μη αποφασιακή θεωρία της δημοκρατίας, αριστοτελική αντίληψη της πολιτικής
Επιστημολογικές προϋποθέσεις	Επιστημονισμός, αντικειμενισμός	Κριτική κανονιστική σκοπιά
Μεθοδολογία	Συγκριτική μέτρηση στάσεων	Ολική φαινομενολογική διαλεκτική προσέγγιση
Αίσθηση της ιστορικότητας	Ενιαία, τελεολογική, προοδευτικιστική	Ανοιχτή, διαφορική
Θεώρηση της κουλτούρας	Ψυχοπολιτισμικά πρότυπα	Περιεκτική, ειδολογική θεώρηση
Θεώρηση της πολιτικής	Υποσύστημα εκρεουσών δομών και συμμετοχικών εισροών, απολογητική, περιγραφική	Τρέχουσα και δυνάμει θέσμιση συλλογικών και αντιθετικών προταγμάτων, κριτική
Εννόηση της δομής	Διάκριση ανάμεσα σε δομή και δράση	Αλληλοσύσταση δομής και δράσης
Εννόηση της συμμετοχής	Συμμετοχή σε πολιτικές δομές	Δόμηση των πολιτικών δομών
Κεντρικά αναλυτικά ενδιαφέροντα	Ψυχολογικοί υποκειμενικοί προσανατολισμοί, στάσεις, προσαρμογή και ισορροπία του πολιτικού υποσυστήματος	Πολιτική συνείδηση, σκοπιά του δράστη, αυτοπραγμάτωση, άρση της πολιτικής αλλοτρίωσης
Αντίληψη της πολιτικής εξουσίας	Τεχνική-νομιμοποιητική	Πρακτική-ηθική
Ενεργοί φορείς της πολιτικής κουλτούρας	Εξατομικευμένοι πολίτες	Θεσμίζοντα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα

μη ενσωματωμένη ηγεμονική, 3) αναδυόμενη ενσωματωμένη ηγεμονική, 4) αναδυόμενη μη ενσωματωμένη και 1α) υπολειμματική ενσωματωμένη αντιηγεμονική πολιτική κουλτούρα, 1β) υπολειμματική μη ενσωματωμένη αντιηγεμονική, 1γ) αναδυόμενη ενσωματωμένη αντιηγεμονική, 1δ) αναδυόμενη μη ενσωματωμένη αντιηγεμονική. Ειδικότερα, μάλιστα, για τον τύπο της αντιηγεμονικής πολιτικής κουλτούρας και τις υποδιαίρεσεις του θα μπορούσαμε να προβούμε και σε δύο επιπλέον παρόμοιες διασταλτικές κατηγοριοποιήσεις: 1) την εναντιωματική versus εναλλακτική πολιτική κουλτούρα και 2) τη διαμαρτυρική versus χειραφετητική αντιηγεμονική πολιτική κουλτούρα.²

Ωστόσο, σ' ένα δεύτερο *κάθετο* επίπεδο θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τις αντίστοιχες κατηγορίες της ηγεμονικής και αντι-ηγεμονικής πολιτικής υπο-κουλτούρας που τέμνουν τους εκάστοτε τύπους της πολιτικής κουλτούρας απ' τους οποίους κατάγονται. Όπως συμβαίνει και με τις διάφορες υπο-κουλτούρες (Hall, 1976: 12-3, 170, 203, Brake, 1980), έτσι και οι πολιτικές υπο-κουλτούρες αναφέρονται στην πολιτική πρακτική, σε ιδιαίτερα πολιτικά ενδιαφέροντα και σε εννοήσεις της πολιτικής των επιμέρους ενεργών πολιτικών φορέων μέσα στο πλαίσιο της πολιτικής κουλτούρας καταγωγής.

Η συνάρτηση του οριζόντιου και του κάθετου επιπέδου πολιτικής κουλτούρας και υπο - κουλτούρας απ' ενός και των ιδιαίτερων τύπων τους απ' ετέρου, διαγράφεται αναλυτικότερα στις ακόλουθες τέσσερις παραστάσεις. Τα σύμβολα « + » και « - » σημαίνουν τον θετικό ή αρνητικό συντελεστή που αντιστοιχεί στη συχνότητα και την πιθανότητα εμφάνισης της εκάστοτε συζυγίας των επιμέρους τύπων στην πραγματική πολιτική διαδικασία.

Ωστόσο, η πιθανή τυπολογία της εναλλακτικής θεώρησης της πολιτικής κουλτούρας δεν σταματά εδώ. Μολονότι η τυπολογία των Almond και Verba δεν εξαντλεί τις δυνατότητες περαιτέρω κατηγοριών, και παρά το γεγονός ότι αυτοπεριορίζεται απ' το πλαίσιο του θεωρητικού παραδείγματος της θεωρίας τους, θα μπορούσε κάλλιστα να αξιοποιηθεί υπό νέους θεωρητικούς όρους και να αλληλοσυμπληρωθεί με τους τύπους που μόλις προτάξαμε. Και μπορεί να εμπλουτιστεί διότι αντί να μιλάμε για «κοινοτικό», «υποτακτικό» και «συμμετοχικό» τύπο υπό όρους ψυχολογικών ατομικών προσανατολισμών, είμαστε πλέον σε θέση να εννοήσουμε τους τύπους αυτούς ως νοηματικά σκοποθετούσες πολιτικές πρακτικές. Μπορούμε τώρα, λοιπόν, να σκεφτούμε μια ηγεμονική πολι-

---

2. Για τη διαφορά ανάμεσα σε χειραφετητική και διαμαρτυρική δυναμική των σύγχρονων κοινωνικών κινήματων, βλ. ενδεικτικά Habermas (1981).

Ηγεμονική πολιτική κουλτούρα και υπο-κουλτούρα

οριζόντιο επίπεδο	Εναντιωματική Διαμαρτυρική	Εναλλακτική Χειραφετητική	κ ά θ ε τ ο ε π ι π ε δ ο
Αναδύομενη Ενσωματωμένη	- (+)	-	
Αναδύομενη Μη Ενσωματωμένη	+ (-)	-	
	Εναντιωματική Διαμαρτυρική	Εναλλακτική Χειραφετητική	
Υπολειμματική Ενσωματωμένη	- (+)	-	
Υπολειμματική μη Ενσωματωμένη	+ (-)	-	

Αντιηγεμονική πολιτική κουλτούρα και υπο-κουλτούρα

οριζόντιο επίπεδο	Εναντιωματική Διαμαρτυρική	Εναλλακτική Χειραφετητική	κ ά θ ε τ ο ε π ι π ε δ ο
Αναδύομενη Ενσωματωμένη	- (+)	-	
Αναδύομενη Μη ενσωματωμένη	+ (-)	+	
	Εναντιωματική Διαμαρτυρική	Εναλλακτική Χειραφετητική	
Υπολειμματική Ενσωματωμένη	+	-	
Υπολειμματική Μη Ενσωματωμένη	+	- (+)	

τική κουλτούρα ή υπο-κουλτούρα οποιουδήποτε απ' τους προαναφερόμενους τύπους, π.χ. «κοινοτική», «υποτακτική» ή και «συμμετοχική». Το ίδιο φυσικά ισχύει και για τις αντιηγεμονικές πολιτικές κουλτούρες και υπο-κουλτούρες. Θα μπορούσε μ' αυτό τον τρόπο να συνδυάσει κανείς και να συγκρίνει το «κοινοτικό», «υποτακτικό» και «συμμετοχικό» τυπολογικό κριτήριο με τον «διαμαρτυρικό-εναντιωματικό» τύπο, τον «εναλλακτικό-χειραφετητικό», τον «εσωματωμένο» ή μη «υπολειμματικό» και τον «αναδυόμενο» με και σε όλες τις μεταξύ τους συζυγίες και παραλλάσσουσες αναλογίες. Δεν καταλήγουμε έτσι μόνο σε μια σύνθετη τυπολογία αλλά και σε ένα πολυπαραγοντικό χιαστί πλέγμα ολόκληρης της πολιτικής κουλτούρας μιας δεδομένης κοινωνίας. Πρέπει, βεβαίως, να διευκρινιστεί εδώ ότι όλες αυτές οι τυπολογικές διακρίσεις και συσχετίσεις αποτελούν ιδεοτυπικές κατασκευές που δεν ανταποκρίνονται σε ό,τι όντως συμβαίνει στην πολιτική σκηνή. Λειτουργούν όμως ως εννοιακός χάρτης για την αποκρυπτογράφηση της. Αλλά ούτε και ισχυριζόμαστε ότι η συνδυαστική τυπολογία που προτείνουμε καλύπτει εξ ολοκλήρου το φάσμα των ενδεχόμενων τύπων πολιτικής κουλτούρας. Θα μπορούσε να χρησιμοποιηθούν κι άλλα κριτήρια που οδηγούν αλλού (βλ. π.χ. Viola-Mainwaring, 1984, Ferrajoli, 1985).

Η πρόταξη τελικά διαφορετικών τύπων πολιτικής κουλτούρας και υπο-κουλτούρας εξαρτάται από τα κριτήρια που χρησιμοποιεί κανείς και την πλευρά που επιθυμεί να τονίσει περισσότερο. Επιπλέον, εξαρτάται και από το συγκεκριμένο αντικείμενο έρευνας και από την ποσότητα των πληροφοριών μας γι' αυτό. Εξαρτάται όμως και από την εκτατικότητα των μεθόδων ή της μεθόδου που χρησιμοποιεί κανείς για να αναλύσει την πολιτική κουλτούρα μιας χώρας. Θέλωμε δε να πιστεύουμε πως η διαλεκτική φαινομενολογική-ερμηνευτική μέθοδος προσφέρει έναν δόκιμο αριθμό τύπων πολιτικής κουλτούρας και υπο-κουλτούρας που ίσως να μην ήταν προσιτός αν ακολουθούσαμε άλλη μεθοδολογική προσέγγιση. Επιβάλλεται, όμως, να ειπωθεί και κάτι άλλο στο σημείο αυτό: όπως γνωρίζουμε, η μέθοδος που επιλέγει κανείς δεν είναι ασυσχέτιστη με τη θεωρία του, η οποία με τη σειρά της συνδέεται αναπόδραστα με μια σειρά κανονιστικών οπισθενεργών τοποθετήσεων με ορισμένες υπόρρητες αξιακές συσχετίσεις μας με τον κόσμο. Η μεθοδολογική διαφάνεια, η ουδετερότητα και η αμεροληψία του ερευνητή δεν αντιφάσκει στην κανονιστική δέσμευση των απόψεών του. Αυτή, άλλωστε, είναι η μοίρα της επιστημονικής γνώσης. Το να προτείνει, λοιπόν, κανείς μια εναλλακτική θεωρία, όπως εμείς εδώ για την πολιτική κουλτούρα, καταλήγοντας σε ορισμένους τύπους και κατηγορίες ανάλυσης, δεν σημαίνει ότι απογειώνεται απ' το αντικείμενό του. Απεναντίας, σημαίνει ότι μετέχει και κοινωνεί μαζί του, καθώς το ίδιο αυτό το αντικείμενό του περιέχει και υπερβαίνει τη θεωρία του και την ανάλυσή του. Ως υπο-κείμενα της γνώσης είμαστε ήδη εντός του αντικειμένου της.

Τα όσα ειπώθηκαν μέχρι στιγμής δίνουν νομίζω το περίγραμμα και τις τάσεις της προβληματικής που ενέχεται στην «πολιτική κουλτούρα». Εδώ τοποθετείται και η διεθνής συγκριτική έρευνα της πολιτικής κουλτούρας των χωρών της Νότιας Ευρώπης, ορισμένα από τα αποτελέσματά της οποίας αφορούν την Ελλάδα και δημοσιεύθηκαν στο ειδικό τεύ-

χος 69Α της *Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών*. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο ευρωπαϊκός Νότος αποτέλεσε αντικείμενο συγκριτικής πολιτικής έρευνας (Pridham, 1984), ούτε και είναι η μοναδική περίπτωση ενασχόλησης με την ελληνική πολιτική κουλτούρα.³ Ήταν, όμως, η πρώτη φορά στα χρονικά της ελληνικής πολιτικής επιστήμης που παρουσιάστηκε μια συστηματική συγκριτική μελέτη της πολιτικής κουλτούρας της χώρας μας. Μια μελέτη που κινείται βεβαίως στα ελλειπτικά δεδομένα της ακαδημαϊκής μας κοινότητας, στα οποία ήδη αναφερθήκαμε και τα οποία εν πολλοίς παραδέχεται και η ερευνητική ομάδα. Η συμβολή της πάντως στο πεδίο αυτό είναι πρωτότυπη και πολλαπλώς χρήσιμη, έτσι ώστε όχι μόνο αξίζει αλλά και επιβάλλεται να καταπιασθεί κανείς μαζί της. Τα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν στο εν λόγω τεύχος παρουσιάζονται σε τέσσερα άρθρα και ένα Παράρτημα. Στις σελίδες που ακολουθούν θα διατυπώσω ορισμένα σχόλια αναφορικά με τα δύο πρώτα άρθρα κυρίως.

Μια πρώτη παρατήρηση είναι ότι το εισαγωγικό άρθρο που εκθέτει τις θεωρητικές και μεθοδολογικές προδιαγραφές της έρευνας είναι υπερβολικά σύντομο. Η ερευνητική ομάδα εξέλαβε ως αυτονόητη μια σειρά προτάσεων και θεωρητικών αναφορών σχετικά με την πολιτική κουλτούρα, οι οποίες ελάχιστα ή ουδώς έχουν δημοσιοποιηθεί και συζητηθεί. Οι θέσεις του Almond και των συνεργατών του, και πολύ περισσότερο η κριτική που τους ασκήθηκε εν τω μεταξύ, δεν έχουν αναλυθεί τόσο στην Ελλάδα ώστε να μπορούν να μνημονεύονται σε πέντε σχεδόν σελίδες. Οι όποιες αναφορές γίνονται σχετικά με την κριτική που ασκήθηκε στη θεωρία του '60 για την πολιτική κουλτούρα είναι λίγο ως πολύ αποσπασματικές και οπωσδήποτε δεν διαμορφώνουν επαρκές θεωρητικό πλαίσιο «κριτικής επανεξέτασης» της έννοιας αυτής, εντός του οποίου η ομάδα ισχυρίζεται ότι τοποθετεί την έρευνα και της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Στα αποτελέσματα που δημοσιεύθηκαν αιωρείται μονίμως ένα ερώτημα: με βάση ποια συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση εξετάζεται η ελληνική περίπτωση; Λόγου χάρι, δεν γίνεται μνεία των κριτικών απόψεων των ερευνητών των «Communist Studies», του Barry (1970), του Wolfe (1977), του Schwartzberg (1984), του Offe (1982, 1984) κ.ά. Οι αναφορές στον Inglehart (1977), στους Barnes και Kaase (1979), στον Cohen (1971) κλπ., δεν είμαι της γνώμης ότι στοιχειοθετούν από μόνες τους, έστω και έμμεσα, ένα νέο πλαίσιο κριτικής επανεξέτασης της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας είτε διότι το ενδιαφέρον των ερευνητών αυτών δεν είναι η πολιτική κουλτούρα καθ' εαυτήν είτε διότι παρεπιπτόντως απλώς ασχολούνται μαζί της, και μάλιστα με την περιφέ-

---

3. Βλ. Nikiforos Diamandouros, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends» στο Richard Clogg (1983), ο οποίος για τη μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας δεν επιλέγει τις στάσεις και τις αξίες ως εξηγητικά εργαλεία, αλλά την ιστορική εξέλιξη, τις συνέχειες και τις ασυνέχειες των πολιτικών δομών, όπως επίσης και τον εκσυγχρονισμό. Η ανάλυσή του τον οδηγεί σε διαφορετική τυπολογία από εκείνη του Almond. Μιλά για αποξενωτική, κατατμημένη και τραυματική πολιτική κουλτούρα που υπήρξε για πολλές δεκαετίες στην Ελλάδα, η οποία ωστόσο κινείται προς την κατεύθυνση πιο συμμετοχικών και συνδιαλλακτικών προτύπων.

ρεια της προβληματικής της. Ούτε όμως και η αμφισβήτηση του σχήματος «συνάφεια/ασυνάφεια» ανάμεσα στις πολιτικές δομές και την πολιτική κουλτούρα αφήνει τις κατάλληλες αναμονές για τη διαμόρφωση ή έστω τον υπαινιγμό μιας όντως μετα-παρσονικής θεωρήσης. Εκείνο που νομίζω ότι κατά το μάλλον ή ήττον συμβαίνει είναι πως η ερευνητική ομάδα αποδέχεται ορισμένες αναθεωρήσεις της αρχικής άποψης αφήνοντας την προοπτική της ριζικής της ανασυγκρότησης αδιερεύνητη. Η δήλωση της ομάδας ότι ερεύνησε την ελληνική πολιτική κουλτούρα μέσα από το πρίσμα της κριτικής επανεξέτασης της αρχικής θεωρίας εν μέρει μόνον αληθεύει.

Η δεύτερη παρατήρησή μου σχετίζεται άμεσα με την προηγούμενη και εν πολλοίς την επιβεβαιώνει. Η ερευνητική ομάδα σημειώνει (σελ. 8) το γεγονός ότι δεν έχει υπάρξει στην Ελλάδα άλλοτε πριν μελέτη της πολιτικής κουλτούρας, και απ' αυτήν την άποψη το έργο της συνάντησης δυσκολίες επαλήθευσης αλλά και διατύπωσης των υποθέσεων της. Λέγοντας δε ότι δεν έχει εμφανιστεί ακόμη σφαιρική έρευνα στο καθ' εαυτό πεδίο της πολιτικής κουλτούρας, αναφερόμενη στο κείμενο του Διαμαντούρου (βλ. υποσημ. 3) διατυπώνει την άποψη ότι τα *επιμέρους ζητήματα* που συνιστούν οργανικά μέρη ερευνών πολιτικής κουλτούρας έχουν κάπως μελετηθεί στην Ελλάδα αλλά με *διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Σχετικά δε με τη συγκριτική πολιτική ανάλυση, αναφέρει (σελ. 9) πως οι ελληνικές ιδιοτυπίες και αποκλίσεις πρέπει να *τεκμηριωθούν εμπειρικά* και στο έδαφος της συγκριτικής εμπειρικής τεκμηρίωσης να *διατυπωθούν θεωρητικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις* για τη μελέτη των πολιτικών στερεοτύπων της ελληνικής κοινωνίας.

Ποιο είναι όμως το καθ' εαυτό πεδίο έρευνας της πολιτικής κουλτούρας; Είναι οι μετρήσιμες γνώμες, στάσεων και πεποιθήσεων; Πώς, όμως, ξεπερνά έτσι κανείς τη «μοριακή σύλληψη του κοινωνικού», αλλά και με ποιους κριτικούς όρους επαναπροσεγγίζεται η πολιτική κουλτούρα; Αν και αυτή δηλώνεται πως είναι η θεωρητική επιλογή της ερευνητικής ομάδας, διαβλέπω ωστόσο μίαν αντίφαση: ενώ κατ' όνομα επικαλείται μίαν άλλη θεωρητική προσέγγιση, δίχως εκ παραλλήλου και να την προτάσει, η μεθοδολογία που χρησιμοποιεί όχι μόνον δεν αμφισβητεί τη θεωρία του Almond αλλά και ουσιαστικά την καταφάσκει. Αλλά και ποια μπορεί να είναι, τελικά, τα «επιμέρους ζητήματα»; Οι ιστορικές καταβολές, η συγκρότηση του πολιτικού νοήματος, οι συλλογικές φαντασιώσεις και η θέσπιση και θέσμιση του δημόσιου χώρου, όπως εμμέσως διαφαίνεται από το σχολιασμό των θέσεων του Πετρόπουλου (1963), του Τσουκαλά (1981), του Campbell (1964) και άλλων; Είναι όμως αυτά «επιμέρους ζητήματα»; Και αν όντως η ομάδα τα θεωρεί δευτερεύοντα σε σχέση με την πολιτική κουλτούρα, τότε πώς και με ποιες προϋποθέσεις αποφεύγει τον ψυχολογισμό και το συστημισμό της αρχικής θεωρίας; Δεν γνωρίζω, μολονότι είναι πολύ πιθανό, αν θεωρεί τη μέτρηση των ψυχολογικών —κατά Almond— προσανατολισμών προς πολιτικά αντικείμενα ως τις αναγκαίες, και τις ιστορικές-νοηματικές συντεταγμένες ως τις ικανές συνθήκες για τη σφαιρική μελέτη της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας. Και σ' αυτή την περίπτωση, όμως, μήπως πρέπει να αντιστραφεί η σειρά; Μήπως δηλαδή τα «επιμέρους» πρέπει να έρ-

θουν πρώτα και η «εμπειρική τεκμηρίωση» δεύτερη; Μήπως πρέπει πρώτα να στοχοποιήσουμε πάνω στο νόημα της πολιτικής δράσης και του πολιτικού στην Ελλάδα, αλλά και να θεματοποιήσουμε τους ίδιους τους τρόπους γνώσης μας πριν προχωρήσουμε στην εμπειρική τεκμηρίωση; Διότι αν αποσυνδέσουμε έστω και αναλυτικά τις πολιτικές στάσεις και τις πεποιθήσεις ως έχουν από το ιστορικό τους πλαίσιο, τότε περί τίνος την «εμπειρική τεκμηρίωση» μιλάμε; Δεν έρχεται και πάλι από την πίσω πόρτα ο πειρασμός του αντικειμενισμού, αφού ήδη έτσι επιβεβαιώνονται οι βασικές γραμμές της θεωρίας του Almond; Η όποια «εμπειρική τεκμηρίωση» ενέχει εκ των προτέρων μια προσύλληψη του αντικειμένου, στην περίπτωση μας της πολιτικής κουλτούρας. Είναι ήδη μεσολαβημένη από ορισμένες υπόρρητες θεωρητικές και εξω-θεωρητικές κανονιστικές αρχές. Τα ζητήματα που η ερευνητική ομάδα τα λογίζει ως επιμέρους εγγράφοι στην ίδια την ελληνική πολιτική κουλτούρα και δεν είναι καθόλου δόκιμο, αν κανείς ισχυρίζεται ότι εφαρμόζει μια κριτική θεώρηση, να διαχωρίζει ένα αυτόνομο τμήμα της συνολικής πολιτικής διαδικασίας, τις στάσεις, και να το ονομάζει «καθ' εαυτό πεδίο» της πολιτικής κουλτούρας. Αυτό βεβαίως μπορεί κάλλιστα να ισχύει για τους μελετητές εκείνους που θέλουν να αμφισβητήσουν τη θεωρία του '60, όμως η εν λόγω ερευνητική ομάδα υποτίθεται ότι δεν θέλει να ακολουθήσει αυτή την επιλογή. Πώς μπορεί, όμως, να συμβιβαστεί η δειγματοληπτική εμπειρική μέθοδος με μια μετα-παρσονική θεωρία της πολιτικής κουλτούρας; Είναι δυνατό στη βάση μόνο της εμπειρικής τεκμηρίωσης να διευρυνθεί η πολιτική κουλτούρα κατά τρόπο που να διαφέρει ουσιωδώς από τη θεωρία του '60; Νομίζω ότι αντί να περιμένουμε από την εμπειρική τεκμηρίωση το έναυσμα για περαιτέρω θεωρητικές αναπτύξεις, επιβάλλεται πρώτα να διευκρινιστεί η υφή της θεωρητικής και κανονιστικής μας προσέγγισης και κατόπιν να προσδιορίσουμε τι εννοούμε ή τι πρέπει να εννοούμε σήμερα ως «πολιτική κουλτούρα». Ίσως ήρθε ο καιρός να αλλάξουμε άρδην τα θεωρητικά και μεθοδολογικά μας εργαλεία. Να υιοθετήσουμε όχι μόνο μια εναλλακτική θεώρηση της πολιτικής κουλτούρας αλλά και μιαν άλλη αναλυτική προσέγγιση όπου η δειγματοληψία θα είναι μία, ανάμεσα σε άλλες, ποσοτική μεθοδολογική επιλογή που θα συνδυάζεται ισότιμα με ποιοτικές προσεγγίσεις. Χρειαζόμαστε μια αρκούντως σφαιρική ποσοτική και ποιοτική, επαγωγική όσο και απαγωγική, μέθοδο που ταυτόχρονα θα έλκει την καταγωγή της και θα εμπλουτίζει την εναλλακτική θεωρία της πολιτικής κουλτούρας.

Μια τρίτη παρατήρηση που θα μπορούσε κανείς να κάνει αφορά εκείνο για το οποίο χρεώνονται όσοι ενώ προτίθενται να διατυπώσουν μιαν άλλη θεωρία της πολιτικής κουλτούρας, εμμένουν στην αναπαραγωγή των αρχικών συλλήψεων του Almond. Ενώ δηλαδή είναι υπέρ ενός διευρμένου ερμηνευτικού σχήματος, καταλήγουν να μιλούν και πάλι και να ανάγουν την πολιτική κουλτούρα σε σύνολο μετρήσιμων στάσεων και πεποιθήσεων. Στάσεις και πεποιθήσεις οι οποίες εξακολουθούν να συνιστούν την πολιτική συμπεριφορά. Ο συμπεριφορισμός της θεωρίας του '60 επηρεάζει ακόμα και τώρα τις θεωρητικές αναφορές. Δεν νομίζω, λοιπόν, ότι είναι τυχαίο το ότι ενώ η ερευνητική ομάδα λέει πως εξετάζει την ελληνική πολιτική κουλτούρα μέσα από το πρίσμα μιας κρι-

τικής αναθεώρησης της έννοιας, καταλήγει να ασχολείται κατά κύριο λόγο με το κατά τη γνώμη της «καθ' εαυτό πεδίο» της πολιτικής κουλτούρας: τις κατόπιν δειγματοληψίας στατιστικοποιημένες στάσεις. Ούτε είναι επίσης τυχαίο ότι ενώ η διεθνής συγκριτική έρευνα, στο πλαίσιο της οποίας εργάστηκε, αφορά την *πολιτική κουλτούρα* των χωρών του ευρωπαϊκού Νότου, η ερευνητική ομάδα τιτλοφορεί τα δημοσιευμένα αποτελέσματά της ως «*πολιτική συμπεριφορά*». Αυτό μπορεί να σημαίνει δύο πράγματα: 1) είτε η συμπεριφορά ανάγεται στις στάσεις, οπότε υπάρχει ένα εκ των πραγμάτων χάσμα ανάμεσα στις πολιτικές προδιαθέσεις και τη συγκεκριμένη πολιτική συμπεριφορά, γεγονός βεβαίως που αποδεικνύει την ανάγκη να διαμορφωθεί μια επαρκής και πλουσιότερη θεωρία της πολιτικής συμπεριφοράς και δράσης, είτε 2) η συμπεριφορά και η πολιτική δράση εξακολουθούν να εννοούνται με συμπεριφοριστικούς όρους.

Μια τέταρτη παρατήρηση αφορά την κατάλληλη επιλογή της ορολογίας, πρόβλημα γενικότερο άλλωστε και ακανθώδες στη χώρα μας. Εδώ βεβαίως δεν μπορούμε να επιμείνουμε ιδιαίτερα (βλ. Δεμερτζής, 1989). Απλώς μόνο θα ήθελα να πω πως ίσως η καλύτερη απόδοση των τύπων της *parochial* και *subject* πολιτικής κουλτούρας να μην είναι «επαρχιωτική» και «υποτελής» αλλά «κοινοτική» και «υποτακτική». Επίσης η «*civic culture*» δεν είναι δόκιμο να μένει αμετάφραστη. Δεδομένου ότι για τον Almond και Verba ο τύπος αυτός είναι ένα ειδικό μείγμα κοινοτικών, υποτακτικών και συμμετοχικών προσανατολισμών που εντοπίζεται ιστορικά σε χώρες με ανεπτυγμένη κοινωνία πολιτών, προτείνω εδώ ως πλησιέστερη απόδοσή του το «κουλτούρα πολιτών». Ένα άλλο συναφές πρόβλημα είναι ότι η ομάδα ασχολείται με την πολιτική κουλτούρα γενικά και ειδικά δίχως προηγούμενη αναφορά στην ίδια την έννοια της «κουλτούρας». Έτσι, το τι ακριβώς μπορεί να σημαίνει «πολιτική κουλτούρα» σήμερα μένει αδιερεύνητο ή τουλάχιστον εκκρεμές. Αυτό προκαλεί και ένα επιπλέον ζήτημα: ενώ στα τρία από τα τέσσερα άρθρα η ομάδα μιλά για πολιτική «κουλτούρα», στο ένα απ' αυτά χρησιμοποιείται ο όρος «πολιτική παιδεία» (σελ. 67), όρος που όμως απέχει πολύ τόσο από την αρχική σύλληψη του Almond όσο και από τις μεταγενέστερες αναθεωρήσεις της έννοιας. Η ανακολουθία αυτή θα απεφεύγετο ίσως αν η διευρυμένη κοινωνιολογική και ανθρωπολογική αντίληψη της κουλτούρας συνοδεύονταν και από μία εξίσου διευρυμένη προσέγγιση της πολιτικής κουλτούρας που θα αποδεσμευόταν από την ηθικιστική χροιά της «πολιτικής παιδείας».

Το πνεύμα των παραπάνω παρατηρήσεων δεν φαίνεται να είναι ξένο στην ερευνητική ομάδα, και ιδιαίτερα στο συγγραφέα του δεύτερου άρθρου: «Ευρωπαϊκός Νότος: Σε αναζήτηση του πολιτή και της πολιτικής» (που είναι νομίζω και το αντιπροσωπευτικότερο του όλου αφιερώματος), ο οποίος, αφού εκθέτει την ανάλυση δώδεκα μεταβλητών⁴ της

4. Οι μεταβλητές αυτές είναι: ο τύπος, η ραδιοφωνία/τηλεόραση, το ενδιαφέρον στην πολιτική, οι διαθέσεις απέναντι στην πολιτική, η εκπαίδευση, η κομματική ταύτιση, το φύλο, η πολιτική αποξένωση, ο πολιτικός κυνισμός, η στάση απέναντι

ελληνικής πολιτικής κουλτούρας σε σύγκριση με τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, διατυπώνει (σελ. 65-6) την επιφύλαξη του στο κατά πόσον τα ευρήματα που προέκυψαν μπορεί να έχουν ουσιαστική απήχηση και συνάφεια με την ελληνική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Με το κατά πόσον δηλαδή το *νόημα* που ενέχεται στη ζώσα ελληνική πολιτική κουλτούρα αναγνωρίζεται στην ανάλυση των στατιστικοποιημένων μεταβλητών. Μπορεί μιν από την έρευνα να προέκυψε πως οι Έλληνες είναι πιο κοντά στην πολιτική από τους άλλους Νοτιοευρωπαίους (σελ. 27), όμως τι συνιστά και τι βιώνεται στην Ελλάδα ως πολιτική είναι κάτι το οποίο δεν μπορεί να διαφανεί με τη μέθοδο που υιοθετήθηκε. Και η ιδιαίτερη σημασία που έχει για τα υποκειμενα στην Ελλάδα η πολιτική δεν εντάσσεται βεβαίως στους «γενικότερους πολιτισμικούς παράγοντες» (σελ. 50) που ορίζουν την πολιτική συνείδηση του νεοέλληνα, αλλά είναι ο ίδιος ο τρόπος του πολιτικώς υπάρχον στη χώρα αυτή, είναι αυτή ταύτη η πολιτική κουλτούρα. Αν αυτοί οι «γενικότεροι» παράγοντες αποχωριστούν απο την ανάλυση της πολιτικής κουλτούρας, τότε τι μετράμε με τις μεταβλητές μας; Πρόκειται νομίζω εδώ για μιαν αντινομία: ο συγγραφέας του εν λόγω άρθρου μιλά σε δύο γλώσσες, ή, για να το πούμε αλλιώς, υιοθετεί δύο διαφορετικές λογικές που, εφόσον δεν εντάσσονται σ' ένα επεξεργασμένο θεωρητικό πλαίσιο, παραμένουν ασυμβίβαστες. Πρόκειται για την αντικειμενιστική λογική των εμπειρικών ερευνών και τη λογική της κριτικής-ερευνητικής προσέγγισης της πολιτικής δράσης των υποκειμένων.

Δεν θέλω να επεκταθώ άλλο προς αυτή την κατεύθυνση: θα περιορισθώ, λοιπόν, σε ορισμένα πιο «τεχνικά» αλληλένδετα σχόλια πάνω στο άρθρο αυτό: κατ' αρχάς δεν γίνεται επαρκής διάκριση ανάμεσα σε πολιτικές στάσεις (attitudes) και πολιτικές πεποιθήσεις (beliefs), η σημασία της οποίας στις έρευνες πολιτικής συμπεριφοράς και πολιτικής συμμετοχής έχει επιπλέον ιδιαίτερη σημασία (Milbrath-Goel, 1977:6-9, 45-6). Η στάση έχει πιο πολύ το χαρακτήρα της προτίμησης, ενώ η πεποίθηση το χαρακτήρα της προσχώρησης. Κατά δεύτερο λόγο, αν και ο συγγραφέας έχει επίγνωση (βλ. σελ. 39) της διάκρισης ανάμεσα σε «γνωστική» και «ψυχολογική» ανάμειξη στην πολιτική, η έρευνα έχει στραφεί αποκλειστικά στη συγκριτική μέτρηση ψυχολογικών στάσεων στην πολιτική. Ο βαθμός όμως πολιτικής γνώσης ίσως να εξυπηρετεί καλύτερα τις ανάγκες μιας συγκριτικής μελέτης, καθόσον η παράμετρος αυτή είναι ασφαλέστερη από την άλλη λόγω μειωμένων συντελεστή προϋποθέσεων. Σημειωτέον δε ότι ο βαθμός πολιτικής ενημέρωσης και γνώσης κατέλαβε σημαντικό μέρος στην έρευνα των Almond και Verba. Τρίτον, ενώ δεν γίνεται διάκριση (αλλ' ούτε και μνεία) ανάμεσα σε «πολιτική» ή «δημόσια» και «υποκειμενική» αρμοδιότητα,⁵ η έρευνα

ναντι στο θεσμό των πολιτικών κομμάτων και ο βαθμός ικανοποίησης από το πολιτικό σύστημα.

5. Κατά τους Almond και Verba (1963:136-9, 168-72, 186 επομ.) «πολιτική» (political) ή «δημόσια» (civic) ικανότητα (competence) είναι η αίσθηση που έχει ο πολίτης ότι μπορεί να επηρεάσει με τη δράση του τη διαδικασία λήψης των

περιορίζεται στην «υποκειμενική» αρμοδιότητα στηριζόμενη σε δύο μόνο βαθμίδες από τις πέντε που περιέχονται στην κλίμακα της σχολής του Michigan, δίχως να περιλάβει καμία από τις μεταβλητές των Almond και Verba. Η διαφορά ανάμεσα στην κλίμακα του Michigan και των Almond-Verba έγκειται στο ότι ενώ με την πρώτη προσμετρείται η πεποίθηση των υποκειμένων σχετικά με την ανταπόκριση των κυβερνητικών θεσμών στις ανάγκες και τα αιτήματά τους, στη δεύτερη υπολογίζεται η γνώμη και η αίσθηση που έχουν τα ίδια τα υποκείμενα σχετικά με την ικανότητά τους να επηρεάσουν τις εκροές του πολιτικού συστήματος. Η μέθοδος της σχολής του Michigan προσανατολίζει σχεδόν μονίμως την έρευνα σε υποτακτικούς τύπους πολιτικής κουλτούρας, ενώ με την άλλη δίνεται η δυνατότητα να εντοπιστούν εκ παραλλήλου και συμμετοχικά πρότυπα. Τέταρτον, η εκ μέρους της ερευνητικής ομάδας προτίμηση των μεθόδων της σχολής του Michigan, η οποία αρμόζει περισσότερο σε μελέτες πολιτικής συμμετοχής και όχι πολιτικής κουλτούρας, την οδηγεί σε μια ομολογουμένως παράδοξη κατάσταση: ενώ το καθ' εαυτό αντικείμενό της είναι η συγκριτική ανάλυση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας, δεν προβαίνει καν στο σχολιασμό των τύπων πολιτικής κουλτούρας και υπο-κουλτούρας που ενδεχομένως ανακύπτουν απ' την ανάλυση των δώδεκα μεταβλητών. Πέμπτον, κι αυτό αφορά το σύνολο της έρευνας, η χρονική επιλογή για τη διεξαγωγή της έρευνας (προεκλογική περίοδος 1985) δεν νομίζω πως ήταν και η καλύτερη δυνατή. Πέρα από το ότι είχε συνέπεια την υποαντιπροσωπεία των τότε ψηφοφόρων της Νέας Δημοκρατίας, γιατί οι εντονότερα τονισμένες πολιτικές στάσεις των νεοελλήνων σε προεκλογική περίοδο να αποτελούν προνομιακό αντικείμενο έρευνας παρά οι καθημερινές, τρέχουσες, «φυσιολογικές» και λιγότερο μανιχαϊστικές τοποθετήσεις τους; Οι ενδιάμεσες αποχρώσεις δεν μας ενδιαφέρουν;

Τα όσα κριτικά σχόλια προηγήθηκαν δεν αποσκοπούν φυσικά να μειώσουν τη σημασία της έρευνας αυτής που, μεταξύ των άλλων, ενέταξε επιτέλους συστηματικά και την Ελλάδα στις διεθνείς συγκριτικές πολιτικές αναλύσεις. Το προνόμιο τέτοιων ερευνών είναι ότι δίνουν ερείσματα στη σκέψη, προκαλούν το διάλογο, κάτι που δεν μπορούμε να πούμε ότι επιπολάζει στον τόπο μας. Τι καλύτερο για τους διανοούμενους και τους ερευνητές από το να δουν το έργο τους να καρπίζει!

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Almond G., Verba S., *The Civic Culture*, Little Brown, Βοστώνη, 1963.
Barnes S., Kaase M. (επιμ.), *Political Action. Mass. Participation in five Western Democracies*, Sage.

αποφάσεων, ενώ «υποκειμενική» (subject) ή «διοικητική» (administrative) ικανότητα είναι η αίσθηση της δυνατότητας που έχει ο πολίτης να διασφαλίσει τα δικαιώματά του απέναντι σε ήδη ειλημμένες αποφάσεις. Η έννοια της πολιτικής ικανότητας αποδίδεται και ως «πολιτική αρμοδιότητα» (political efficacy).

- Barry B., *Sociologists, Economists and Democracy*, MacMillan, Λονδίνο, 1970.
- Bauman Z., *Culture as Praxis*, RKP, Λονδίνο, 1973.
- Βεντούρης Ν., *Πολιτική κουλτούρα*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1977.
- Bernstein R., *The Restructuring of Social and Political Theory*, Methuen Co Ltd, 1976.
- Berger P., Luckman T., *The Social Construction of Reality*, Penguin, 1967.
- Brake M., *The Sociology of Youth Culture and Subcultures*, RKP, Λονδίνο, 1980.
- Brown A. (επιμ.), *Political Culture and Communist Studies*, MacMillan, 1984.
- Campbell J., *Honour, Family and Patronage*, Οξφόρδη, 1964.
- Cohen C., *Civic Disobedience*, Columbia Univ. Press, 1971.
- Clogg R. (επιμ.), *Greece in the 1980's*, MacMillan, 1983.
- Giddens A., *Central Problems in Social Theory*, Mac Millan, 1979.
- , *Contemporary Critique of Historical Materialism*, MacMillan, 1981.
- Gouldner A., *The Coming Crisis of Western Sociology*, Heineman, Λονδίνο, 1970.
- Δεμερτζής Ν., *Cultural Theory and Political Culture*, Studentlitteratur, LUND, 1985.
- , *Κουλτούρα, νεοτερικότητα, πολιτική κουλτούρα (υπό έκδοση)*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1989.
- Milbrath L., Goel M., *Political Participation*, Univ. Press of America, 1977.
- Offe K., *The Changing Limits of the Political*, Μπολόνια, 1982.
- , *Contradictions of the Welfare State*, Hutchinson, 1984.
- Παντελίδου-Μαλούτα Μ., *Πολιτικές στάσεις και αντιλήψεις στην αρχή της εφηβείας. Πολιτική κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας*, Gutenberg, Αθήνα, 1987.
- Petrooulos J., *Politics and State Craft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton, 1968.
- Pridhan G. (επιμ.), *The New Mediterranean Democracies*, Frank Cass, 1984.
- Schwartzenberg R., *Πολιτική Κοινωνιολογία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1984.
- Τσουκαλάς Κ., *Κοινωνική ανάπτυξη και Κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1981.
- Ferrajoli L., *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, Στοχαστής, Αθήνα, 1985.
- Habermas J., «New Social Movements», *Telos*, (49), 1981.
- Hall S. (επιμ.), *Resistance Through Rituals*, Hutchinson, Λονδίνο, 1976.
- Inglehart R., *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton, 1977.
- Viola E., Mainwaring S., «New Social Movements, Political Culture and Democracy», *Telos*, (61), 1984.
- Williams R., *Culture and Society*, Penguin, 1975.
- , *The Long Revolution*, Penguin, 1975a.
- , *Marxism and Literature*, Οξφόρδη, 1975.
- , *Problems in Materialism and Culture*, verso, Λονδίνο, 1980.
- Wolfe A., *The Limits of Legitimacy. Political Contradictions of Contemporary Capitalism*, The Free Press, 1977.
- Connolly W., *The Terms of Political Discourse*, 1983.